

DANIEL OGRODNIK*

STRUKTURALNE PRZESŁANKI REWITALIZACJI ŚRÓDMIEŚĆ – PRZYKŁAD KRAKOWA

STRUCTURAL PREMISES OF INNER CITY REVITALIZATION – CASE OF KRAKOW

Streszczenie

Obserwacje efektów ożywienia inwestycyjnego, w tym realizacji projektów kojarzonych z procesem rewitalizacji, uzasadniają potrzebę nowego spojrzenia na przyszły rozwój Krakowa. Aktualizacja studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta jest okazją do dyskusji na temat zasad koncentrowania wielofunkcyjnej zabudowy i wyznaczania granic śródmieścia. Spór ten jest podbudowany odmiennym podejściem do odczytywania cech strukturalnych i dotyczy problemu definicji podstawowych pojęć. Delimitacja obszarów śródmiejskich wiąże się z interpretacją złożoności funkcjonalno-przestrzennej struktury urbanistycznej i jej potencjału do kształtowania przestrzeni publicznych. Wymienione zagadnienia znajdują odzwierciedlenie w teorii rewitalizacji tych obszarów. Jedną z metod ożywiania przestrzeni miejskiej jest strategia rozwoju przestrzeni publicznych, podbudowana analizą relacji ich potencjału społecznego, kulturowego i marketingowego [7]. W tym kontekście przedstawiono próbę porównania zapisów planistycznych struktury przestrzennej śródmieścia Krakowa z lokalizacją i przedmiotem projektów strategicznych zawartych w programach rewitalizacji.

Słowa kluczowe: śródmieście, sieć przestrzeni publicznych, struktura przestrzenna, rewitalizacja miejska

Abstract

Observations of investment boom effects, including the implementation of projects associated with revitalization process justify the need for a new look to the Krakow future development. Updating the municipal urban planning documents is an opportunity to discuss the principles of focusing multifunctional building and determining the downtown boundaries. This dispute is encouraged by a different approach to reading the structural features and touches the problem of basic concepts definitions. Delimitation of downtown areas is associated with the interpretation of functional and spatial complexity of urban structure and its potential to shape public spaces. These issues are reflected in the revitalization theory of these areas. One of the methods of urban space revival is the public space development strategy, based on the relationship analysis of their social, cultural and marketing potential [7]. In this context was presented an attempt to compare the planning records of the Krakow inner city spatial structure with the localization and the subject of strategic projects, contained in the revitalization programs.

Keywords: inner city, public space network, spatial structure, urban revitalization

* Dr inż. arch. Daniel Ogrodnik, Instytut Projektowania Miast i Regionów, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Dynamika procesów urbanistycznych w śródmieściach miast polskich m.in. w zakresie rewitalizacji starówek, a także rozwoju nowych koncentracji wielofunkcyjnej zabudowy skłaniają do postawienia fundamentalnych pytań o istotę współczesnego centrum miasta i jego śródmieścia. Interesującym przykładem jest Kraków, gdzie boom inwestycyjny zrodził potrzebę nowego spojrzenia na kierunki rozwoju struktury miasta. Dyskusje¹ dotyczą m.in. delimitacji obszarów śródmiejskich i lokalizacji nowych koncentracji usług, co w wielu przypadkach jest powiązane z problematyką rewitalizacji terenów zdegradowanych i realizacją istotnych projektów publicznych.

2. (Re)definicja pojęcia „śródmieście”

W wielu językach słowo „śródmieście” odnosi się do pojęć „środek” i „miasto”, przez co można interpretować je jako: środek miasta, punkt ciężkości miasta, wnętrze miasta, środkowe miasto. Podobne znaczenie mają niemieckie *innenstadt* i angloamerykańskie *inner city*. Nieco inną genezę ma amerykańskie *downtown* czyli dolne miasto².

Podejmując problem definicji, należy mieć na uwadze relację dwóch pojęć: centrum miasta i śródmieście. „Centrum miasta” kojarzone jest z największą koncentracją usług o zasięgu miejskim i szerszym, o wysoce zintegrowanej strukturze przestrzennej i najwyższych walorach kulturowych. Synteza różnych definicji obszaru śródmieścia pozwala zarysować następujące cechy tej struktury urbanistycznej: historyczna geneza wokół centrum miasta, położenie w otoczeniu głównych węzłów transportowych, największa koncentracja miejsc pracy i aktywności centralnych³, najwyższa intensywność ruchu wewnętrznego, wielofunkcyjność struktury przestrzennej. Badacze wskazują na trudność zarówno w jednoznacznym opisanu ww. pojęć, jak i określeniu granic tych obszarów⁴. Potrzebną wydaje się być dyskusja nt. „ewolucji” pojęć: centrum miasta i śródmieście w kierunku: centra miejskie oraz obszary śródmiejskie. Jest to związane z policentryzacją przestrzennych struktur metropolitalnych i powstawaniem nowych ognisk aktywności poza historycznym środkiem miasta.

Czy wypracowane w teorii i stosowane w praktyce koncepty planowania rozwoju śródmieść stanowią optymalną odpowiedź na obecne procesy zmieniające oblicze miast? Podstawowy model śródmieścia to obszar historycznie „zakorzeniony”, o wielofunkcyjnej zabudowie wyróżniającej się gęstością i wysokością,

otaczający główne centrum miejskie, wyznaczony obwodnicą i poprzecinany głównymi ciągami transportowymi, które krzyżują się w centrum miasta. Tymczasem obserwujemy kształtowanie się zabudowy o charakterze śródmiejskim lub struktur podobnego typu w zupełnie nowych lokalizacjach lub na bazie istniejących „załączków” o specyficznym potencjale. To zjawisko jest ściśle związane z procesem rozlewania się miast i krystalizowania obszarów metropolitalnych.

Powyżej zarysowane tło badawcze pozwala postawić zasadnicze pytania:

- czy miasto/metropolia może mieć więcej niż jedno centrum i śródmieście?
- czy taki proces osłabia rolę pierwotnego śródmieścia?
- czy należy nadal delimitować obszar śródmieścia w oparciu o kryterium położenia w centralnej części miasta?
- czy pojęciem śródmieście można nazywać nowe struktury urbanistyczne o charakterze centrów aktywności miejskich?
- które elementy struktury przestrzennej mają szczególne znaczenie dla rozwoju śródmiejskości?

3. Delimitacja obszaru śródmieścia a strategie jego rewitalizacji

Potrzeba aktualizacji definicji pojęć śródmieście i centrum miasta przekłada się również na weryfikację metod delimitacji tych obszarów. W jednej z nielicznych książek poświęconych śródmieściom miast polskich, wydanej czterdzieści lat temu, jej autor, profesor S. Juchnowicz, stwierdził, że nie ma uniwersalnej metody wyznaczania granic stref śródmiejskich, a we własnej analizie przykładów zastosował badanie użytkowania terenu⁵. W ówczesnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej nie mógł oprzeć się m. in. na czynnikach wynikających z kryterium zysku, podstawowego dla gospodarek zachodnioeuropejskich.

W 2005 r. prof. J.M. Chmielewski proponuje trzy metody delimitacji: fizjonomiczna, funkcjonalna, historyczno-geograficzna⁶. Autor zaznacza, że w wyniku m.in. nasilonych procesów przebudowy przestrzenne układy śródmieść ulegają transformacji na nowych kierunkach tzn. poza historycznie ugruntowanymi obszarami. Stąd ww. podejścia analityczne powinny być stosowane jako wzajemnie się uzupełniające.

Delimitacja obszaru śródmiejskiego, oprócz szeregu innych badań (społecznych, geograficznych, historycznych), wymaga analizy struktury urbanistycznej w oparciu o czynniki charakterystyczne dla

teższe przestrzeni miejskiej. Są to m. in.:

- wysoka intensywność zabudowy i gęstość siatki ulic,
- koncentracja miejsc pracy i usług o znaczeniu ogólnomiejskim i szerszym,
- główne węzły transportu zbiorowego,
- wielofunkcyjność tkanki zabudowy i poziom jej zintegrowania,
- walory kompozycyjno-architektoniczne zespołów zabudowy i obiektów szczególnych,
- występowanie przestrzeni publicznych i ich wysoka jakość.

Do powyższych warto dołączyć analizy: intensywności i rodzajów „miejskich podróży”⁷, częstotliwości i charakteru występujących kontaktów międzyludzkich oraz poziomu wymienności użytkowników.

Proces przebudowy, rozwoju czy też rewitalizacji powinien być spójnym z logiką danej przestrzeni miasta. Prof. Z. Zuziak [7] definiuje rewitalizację śródmieść przez podejście strukturalne, tzn. takie, w którym proces ten ma wpływ na atrakcyjność, integralność, uporządkowanie i zrównoważenie przestrzeni miejskiej⁸. Zwraca szczególną uwagę na potrzebę doboru strategii rewitalizacji danej przestrzeni w kontekście jej wartości: rynkowej, dziedzictwa kulturowego i społeczności lokalnej. Z. Zuziak akcentuje potrzebę zmiany sposobu planowania rewitalizacji, poprzez akcent na większą rolę projektowania urbanistycznego i doboru projektów strategicznych, które to „poprowadzą” ustalenia planistyczne. Zwraca uwagę zastosowanie kryterium integracji w ocenie strategii/działań rewitalizacyjnych w celu zapewnienia korzystnych efektów umacniania powiązań strukturalnych przestrzeni śródmiejskiej⁹.

W kontekście zarysowanych powyżej naukowych ujęć budowy, przebudowy i rewitalizacji śródmieść należy zauważyć, że obecnie używa się tych pojęć nagłaśniając inwestycje mające częściowy związek merytoryczny z ww. procesami, np. poprawa infrastruktury miejskiej, modernizacja elewacji zabudowy, odnowa przestrzeni publicznych. W efekcie zacierają się istota rewitalizacji, którą sprowadza się do punktowych inwestycji, zaspokajających częściowe potrzeby grup interesów biznesowych lub politycznych bądź jako instrument do pozyskiwania dotacji finansowych. Natomiast nie znajduje zrozumienia podejście długofalowe i bardziej złożone, którego efektem byłoby trwałe ożywienie przestrzeni miejskiej, w oparciu o proces zmiany wielu „części składowych” danej struktury urbanistycznej. W takim kontekście program rewitalizacji można definiować jako narzędzie porządkujące i integrujące projekty

publiczne i prywatne, realizowane przy wsparciu finansowym z funduszy europejskich, w celu ożywienia danego obszaru przez wzmacnianie lokalnej struktury urbanistycznej według strategii zgodnej z tożsamością i głównymi atrybutami przestrzeni.

W opinii autora i wielu badaczy problemów współczesnych centrów miast i śródmieść motywem przewodnim, wspólnym dla wielu strategii rewitalizacji, jest budowanie sieci przestrzeni publicznych. Wyróżnić można charakterystyczne sytuacje:

- ożywianie istniejących przestrzeni publicznych, które będą katalizatorami procesu poprawy zdegradowanego otoczenia,
- ożywianie zdegradowanych struktur poprzez integrowanie sieci wewnątrz publicznych z nowymi przestrzeniami publicznymi w otoczeniu,
- kreowanie nowych przestrzeni publicznych w strukturach zdegradowanych lub ulegających zjawiskom kryzysowym.

W każdym przypadku niezbędnym byłoby wypracowanie koncepcji urbanistyczno-architektonicznej rozwoju sieci przestrzeni publicznych. Byłaby to pochodna dyskusji pomiędzy różnymi uczestnikami tej „gry o przestrzeń”, a także obraz obecnych tendencji kształtowania architektury miasta, odnoszących się do zagadnień takich jak: „zawłaszczanie” przestrzeni, jej tematyzacja, monofunkcyjność obszarów usługowych. Jakość przestrzeni publicznych jest świadectwem troski władz publicznych i zrozumienia wszystkich użytkowników dla pewnych nadrzędnych idei urbanistycznych, adekwatnych do obecnych uwarunkowań rozwoju miast.

4. Przestrzeń publiczna w rewitalizacji śródmieścia Krakowa

Próbie analizy sytuacji przedstawiono na bazie dokumentów: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego z 2003 r. i koncepcji jego zmiany w wersji z 2011 r., Założeń Lokalnego Programu Rewitalizacji Krakowa z 2006 r. i Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa z 2008 r. a także Lokalnego Programu Rewitalizacji Zabłocia oraz inwestycji zrealizowanych w latach 2000–2011. Skoncentrowano się na roli problematyki budowania sieci przestrzeni publicznych w ustaleniach ww. dokumentów oraz ich wzajemnych relacji w tym zakresie.

W Miejskim Programie Rewitalizacji Krakowa (MPR) problematyka rozwoju przestrzeni publicznych odgrywa ważną rolę. W metodzie ustalania obszarów rewitalizacji oraz projektów flagowych uzna-

no ją za istotne kryterium, podobnie jak ocenę właściwości struktury przestrzennej. W analizie SWOT w kategorii „struktura funkcjonalno-przestrzenna” uwzględniono potencjał rozwoju jak i zagrożenia dla przestrzeni publicznych, a w kategorii „bezpieczeństwo publiczne” degradację tych przestrzeni uważa się za katalizator dla zjawisk kryminogennych.

Autorzy Założeń Lokalnego Programu Rewitalizacji Krakowa zaproponowali delimitację obszarów rewitalizacji przez pryzmat idei „miejsc, obszarów i systemów”. Odczytano strukturę urbanistyczną śródmieścia wyrażoną przez place, tereny zieleni publicznej i przede wszystkim „serce”, czyli Stare Miasto. Zaprogramowano ożywienie lokalnych ognisk aktywności, miejsc o wyrazistym potencjale; ważną rolę w tym zakresie przypisano projektom w otoczeniu dworców i przystanków kolejowych. Nie podjęto próby wskazania najważniejszych ulic śródmiejskich, które łącząc ogniska aktywności noszą w sobie znaczący potencjał ożywiania zdegradowanych struktur.

W MPR Krakowa [4] wśród zadań rewitalizacyjnych wymienia się działania skupione na istniejących przestrzeniach publicznych i kwartałach zabudowy historycznej¹⁰. Wyniki analiz dowodzą, że degradację przestrzeni publicznych to najbardziej palący problem w wielu badanych obszarach miasta. Zarysowano koncepcję rozwoju sieci przestrzeni publicznych, np. w założeniach do Lokalnego Programu Rewitalizacji obszaru Starego Miasta¹¹. Lektura dokumentu pozwala sformułować wartość zastanowienia uwagi:

- nie podano definicji pojęcia „przestrzeń publiczna” – do tej kategorii zaliczono również ulice, które nie posiadają cech przypisywanych takim przestrzeniom,
- nie zwrócono uwagi na możliwość inicjowania projektów rozwijających nowe przestrzenie o takim charakterze, w celu trwałego ożywiania zdegradowanych obszarów np. pokolejowych i poprzemysłowych (integrowania z przestrzenną strukturą miasta),
- te same kryteria analizy i skalę oceny zastosowano w badaniu sytuacji problemowej obszarów o odmiennej specyfice zjawisk degradacji i indywidualnych cechach struktury przestrzennej.

Autorzy MPR Krakowa zalecają opracowanie „planu docelowego”, czyli planu struktury przestrzennej, skojarzonego z planem działań (ramowy plan urbanistyczny)¹². Zasygnalizowali potrzebę wzmocnienia roli projektowania urbanistycznego w przygotowaniu i ocenie projektów rewitalizacji oraz w precyzowaniu ustaleń w miejskich planach zagospodarowania przestrzennego¹³.

W Studium UiKZP Krakowa z 2003 r. zarysowano ideę rozwoju sieci przestrzeni publicznych, integrujących strukturę urbanistyczną śródmieścia. Jej geometrię poza obszarem Starego Miasta w obrębie Plant, oparto na głównych ciągach komunikacyjno-handlowych wzdłuż historycznych ulic śródmiejskich oraz kontynuujących je współczesnych arterii. Przykładem takiej osi urbanistycznej jest sekwencja ulic: Szewska–Karmelicka–Królewska. Do istotnych elementów budujących sieć przestrzeni publicznych zaliczono istniejące i potencjalne „przestrzenie podróży” przy dworcach i przestankach kolejowych, a także wnętrza półpubliczne, np. zespołów biurowo-handlowych, realizowanych także poza obszarem śródmieścia.

Projekt zmiany Studium UiKZP, nad którym prace zawieszono w 2011 r. zakładał kontynuację idei rozwoju sieci śródmiejskich przestrzeni publicznych, także na obszarach dotąd nie postrzeganych jako śródmieście¹⁴. Przegląd roboczych rysunków pozwala zauważyć, że rozwój sieci przestrzeni publicznych zakrojono na szeroką skalę, co z jednej strony wskazuje na wzrost znaczenia tej idei urbanistycznej, z drugiej zaś rodzi obawę o realność i efektywność takiej decyzji.

W przywołanych dokumentach planistycznych idea rozwoju śródmiejskiej sieci przestrzeni publicznych pełni ważną rolę w kontekście rewitalizacji. Jej realizację w rzeczywistości cechuje różny poziom efektywności. Interesującym przykładem może być rewitalizacja wschodniej części Starego Podgórze w rejonie Placu Bohaterów Getta i przystanku kolejowego Zabłocie. Obszar ten był przedmiotem pionierskiego w Krakowie programu rewitalizacji¹⁵, a także poprzedzających go konkursów, warsztatów i opracowań. Uchwalono tu miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego; z powodzeniem zrealizowano szereg projektów publicznych (np. przebudowa Placu Bohaterów Getta, Muzeum Sztuki Współczesnej w dawnej Fabryce Schindlera) oraz prywatnych (zespół mieszkaniowy Garden Residence). Pomimo tego ryzykownym byłoby głoszenie pełnego sukcesu operacji urbanistycznej, ponieważ nadal obserwujemy dysfunkcję i dysharmonie tej przestrzeni miejskiej. Przyczyną takiego stanu rzeczy może być brak konsekwentnej realizacji projektu flagowego „Aleja Lipowa”¹⁶, czyli sieci przestrzeni publicznych integrujących całe Zabłocie ze Starym Podgórzem. Brakuje również konkretnych propozycji w tej części riverfrontu Wisły, którego potencjał ożywiania reprezentują chociażby efekty realizacji kładki pieszo-rowerowej im. ojca Laetusa Bernatka¹⁷ pomiędzy dzielnicami Kazimierz i Stare Podgórze.

- II. 1. Ulica Lipowa – łącznik śródmieścia i obszaru rewitalizacji na Zabłociu.
 Newralgiczny fragment w rozwoju sieci przestrzeni publicznych – pilna
 potrzeba interwencji urbanistycznych (fot. D. Ogródnik, 2011)
- III. 1. Lipowa street – link between inner city and Zabłocie revitalization area.
 Neuralgic part for the development of the public spaces network – an
 urgent need for urban intervention (photo by D. Ogródnik, 2011)

- II. 2. Ulica Królewska – jedna z osi kompozycyjno-funkcyjnych struktury
 przestrzennej śródmieścia Krakowa. W głębi: skrzyżowanie z Aleją
 Kijowską i parking przed biurowcem Biprostal – potencjalna lokalizacja
 tzw. krowoderskiego rynku czyli lokalnego centrum i głównej przestrzeni
 publicznej (fot. D. Ogródnik, 2011)
- III. 2. Królewska street – one of the compositional and functional axes of the
 spatial structure of Krakow downtown. In the background: the junction
 with Aleja Kijowska and the parking lot in front of Biprostal office building
 – potential localization of so called Krowodrza market: local center and the
 main public space (photo by D. Ogródnik, 2011)

5. Wnioski

Przedstawiony szkic sytuacji pozwala wnioskować, że idea rewitalizacji śródmieścia przez rozwój sieci przestrzeni publicznych wymaga dalszych prac projektowych i analitycznych. Przegląd sytuacji planistycznej dowodzi, że wciąż potrzebnym jest wypracowanie geometrii i zasad kształtowania głównego budulca urbanistycznej struktury śródmieścia, wspólnych dla opracowywanych dokumentów planistycznych. Wymaga to większej liczby projektów urbanistyczno-architektonicznych, obejmujących założenia bardziej złożone funkcjonalnie i kompozycyjnie, aniżeli przebudowa placu miejskiego czy budowa kładki na Wiśle. Stanowiłyby one podstawę do dyskusji społecznych oraz szacunków wykonalności tych operacji. Dzięki temu program rewitalizacji zyskałby wyższy poziom konkretyzacji i efektywności.

Jeżeli budowanie sieci przestrzeni publicznych ma pełnić funkcję narzędzia rewitalizacji, to należy wprowadzić odpowiednie kryteria zarówno do analiz procesów degradacji jak i metod delimitacji obszarów kryzysowych. Obecnie ocena poziomu degradacji oraz propozycje działań naprawczych są opisywane nazbyt ogólnie i według nieformalnych wzorców, którym brakuje konkretności i dopasowania do sytuacji, i przez to prawdopodobnie nie trafiają w sedno problemów.

Powyzsze postulaty mają szczególne znaczenie w sytuacji, gdy założenia procesu rewitalizacji opierać będziemy na poprawie jakości przestrzeni publicznych. Brak koordynacji nawet najbardziej nośnych projektów flagowych ze zmianami w kompozycji i funkcji przestrzeni miejskiej może uniemożliwić uzyskanie optymalnych efektów rewitalizacyjnych. Błędy urbanistyczne będą skutkować efektami odwrotnymi do spodziewanych.

W artykule przedstawiono wyniki badań prowadzonych w ramach stypendium „Młody Doktor” projektu „Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów”, współfinansowanego przez Unię Europejską, Europejski Fundusz Społeczny – Program Operacyjny Kapitał Ludzki.

Przypisy

- ¹ Prowadzone w kontekście prac nad zmianą studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.
- ² Pojęcie to wywodzi się z czasów rozwoju urbanistycznego Manhattanu, stosowane było dla nazwania niższej położonej dzielnicy, która była pierwszym centrum Nowego Jorku.

³ Aktywności centralne – usługi, miejsca pracy lokalizowane w centrach i śródmieściach czyli najlepszych lokalizacjach w celu osiągnięcia wyższych zysków.

⁴ [2], s. 9-11.

⁵ [2], s. 14-19.

⁶ [1], s. 263.

⁷ Chodzi tu o podróże wykonywane w celach związanych ze specyfiką danej struktury śródmiejskiej, np.: do miejsca pracy lub spotkania czy też spędzenia wolnego czasu, itd.

⁸ [7], s. 13.

⁹ *Ibidem*, s. 16.

¹⁰ [4], s. 26.

¹¹ *Ibidem*, s. 106.

¹² [4], s. 32.

¹³ Są one niezbędne do realizacji programów rewitalizacji.

¹⁴ W granicach śródmieścia znalazło się np. Osiedle Oficerskie (dzielnica przedwojennych willi w ogrodach), co uznano za dyskusyjną propozycję, choć w tym obszarze można obserwować koncentrowanie się usług, wypieranie funkcji mieszkaniowej oraz rozwój załączków przestrzeni publicznych.

¹⁵ Program Rewitalizacji i Aktywizacji Poprzemysłowego Obszaru Zabłocie, opracowany przez zespół prof. K. Gasidły, przyjęty uchwałą Rady Miasta Krakowa z dnia 25 października 2006.

¹⁶ Założeniem było stworzenie atrakcyjnego ciągu pieszego pomiędzy Placem Bohaterów Getta, Aleją Lipową w centrum Zabłocia i dalej w stronę obszarów wymagających rewitalizacji.

¹⁷ Już na etapie planowania tej inwestycji można było zaobserwować wzrost liczby inwestycji w modernizację i adaptację parteterów zabudowy na usługi. Dziś kładka i prowadzące do niej ulice stanowią ważny fragment w systemie przestrzeni publicznych Kazimierza i Starego Podgórze.

Literatura

- [1] Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Warszawa.
- [2] Juchnowicz S., *Śródmieścia miast polskich. Studia nad kształtowaniem i rozwojem centrów*, Kraków 1971.
- [3] Kantarek A., Gołąb-Korzeniowska M., Motak M. et al., 2006, *Założenia Lokalnego Programu Rewitalizacji Krakowa*, Kraków 2001.
- [4] Miejski Program Rewitalizacji Krakowa, Urząd Miasta Krakowa, BIG-Stadtebau GmbH, Kraków 2008.
- [5] Projekt zmiany Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Krakowa, materiały robocze, Urząd Miasta Krakowa, Kraków 2011.
- [6] Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Krakowa, Urząd Miasta Krakowa, Kraków 2003.
- [7] Zuziak Z., *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskiej*, Kraków 1998.